

НОВІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ЗАКАРПАТСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Про закарпатських добровольців Червоної армії написано уже немало статей, нарисів і навіть книг, окремі з яких - на матеріалах Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО). Але ця тема далеко не вичерпана. Член експертної ради обласної книги "Реабілітація історико" О.М.Корсун виявив і привіз ксерокопі нових архівних документів про закарпатських добровольців. На їх базі і підготовлений цей документальний нарис.

1. Запис у добровольці

Про закарпатських добровольців за останні роки написано немало статей в районних і обласних газетах, у збірниках документів і спогадів, в книзі автора "Закарпатські добровольці", колективних працях "Книзі Пам'яті Закарпатська область", "Нарисах історії Закарпаття" (т.2) тощо. Однак ця тема далеко не вичерпана і поразу виявляються нові архівні документи, які ще ніхто з істориків не використовував. Саме про них наша розповідь.

Це, зокрема, матеріали про організацію добровільного вступу, вербування і навіть в окремих випадках мобілізації закарпатських юнаків і дівчат в Червону армію на території Закарпатської України восени 1944 року, про політико-виховну роботу з добровольцями у 178 фронтовому записному стрілецькому полку 4-го Українського фронту, про розподіл добровольців у стрілецькі дивізії 18 армії, про бойові дії нового пополнення у різних військових частинах 4-го Українського фронту.

Ось доповідна записка на ім'я начальника полку управління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М.М.Проміна від уповноваженого військової ради по апробуванню добровольців Мукачівського кути підполковника Ставчанського від 13 грудня 1944 р. В ній сказано, що за період роботи комісії по вербуванню добровольців з 3 листопада до 12 грудня 1944 року від бажаючих служити в армії постушило 892 заяв. 710 добровольців направлено у 173 ФЭСП, а з їх числа відраховано 128 чол. з різних причин. За час своєї роботи комісія охопила 36 населених пунктів Мукачівщини, з яких 35 сіл і одне м.Мукачеве. З цих сіл 11 населених пунктів заселено в основному закарпатськими історцями і німцями.¹

Цікаво знати, як проводила свою роботу комісія, бо в цій справі допускалися неоднозначні оцінки. В перші дні вона приділяла основну увагу проведенню агітаційно-пропагандистських заходів. Це видно на прикладі самого Мукачеве. З листопада 1944 р. тут була зібрана нарада представників міста, на якій були учасники всіх міських районів та інші відповідальні особи міської адміністрації. На цій нараді стояло лише одне питання - проведення в місті широкої кампанії за добровільний вступ мешканців Мукачеве до Червоної армії, 4, 5 листопада на вулицях були розклеєні оголошення, а члени комісії разом з міським активом провели мітинг.

Такі заходи відбувалися і у селах Мукачівщини, де агітатори комісії майори Василевський і Прокоф'єв з 7 листопада розпочали проведення мітингів і зборів, які проходили з великим піднесенням. Виступаючи патріоти закликали юнаків і дівчат добровільно йти в Червону армію. Тут же після зборів і мітингів проводився і перший запис у добровольці. Це давало позитивні результати і таким чином відбувалося масове подання заяв. З кожним записаним проводилася бесіда. Була організована Комната культури, в якій працював радіо - приймач, тут зберігалися газети і політична література.²

Ось як проходив ця робота в с.Бобовище Мукачівського району. Уповноважений по цій роботі майор Бондаренко доповідав члену військової ради 4-го Українського фронту генерал-полковнику т.Мехлісу: "Доповідаю, що до місця роботи в село Бобовище прибув 2 листопада 1944 року увечері. 3.XI.1944 р. у селі Бобовище я провів мітинг всіх громадян призначеного віку з питання добровільного вступу в ряди РСЧА. На мітингу було 85

присутніх. Мітинг пройшов з великим піднесенням, активно. Із числа присутніх добровільно вступили в РСЧА 49 чоловік. На мітингу під час виступів селян були такі заяви: "Ми - русини і з росіянами цюколи не розлучимось", а у індивідуальних бесідах священник Сокол і інші селяни від імені всієї громади просили допомогти їм у приєднанні до СРСР. При цьому заявили, що "якщо їх бажання не буде задоволене, вони будуть йти в СРСР".³

Крім цього, селяни висловлювали своє незадоволення по відношенню до колишньої чехословацької влади. І це основним питанням висувається, коли розпочинають говорити про Росію і приєднання до неї. Всім, хто добровільно вступив в ряди РСЧА, їх родинам я через старосту села і лісництво організував допомогу дровами. Всі вони з бажанням йдуть служити в РСЧА.⁴

Майор Виродов доповідав 9 листопада 1944 р. тому ж члену військової ради фронту із Севлюського (тепер Виноградівського) району, що за 6 днів у с.Вилох завербовано 70 добровольців і заяви і далі надходять. При цьому поступило багато питань від населення, зокрема, яка буде влада, чи будуть жити матеріально так, як в СРСР. Червоної армії вносять влчність, а добровольці йдуть в армію з великим бажанням і заявляють, що дійдуть до Берліна і будуть бити німця, як б'є Червона армія.⁵

Значну увагу комісія приділяла роботі з родинами добровольців які зверталися до неї з різними питаннями, особливо за матеріальним і правовим забезпеченням. У цьому плані серйозну роль у вербуванні добровольців відігравали листи військової ради фронту на одержання хлібного зерна. Так із 178 ФЗСП було одержано 705 листів. З них 449 були вручені родинам добровольців. І уже станом на 10 грудня родинам добровольців Мукачівщини було видано 44 тонни зерна. Роздача хліба тривала до 15 грудня. Після таких рішень військової ради з таких сіл як Клячаново, Шелестово, Підгород та інших в комісію поступив додатковий контингент добровольців.⁶

У вербуванні добровольців і роботі з їх батьками було виявлено цінний ряд питань, які треба було вирішувати. Зокрема такі, як, крім видачі зерна, які ще практичні підлиги будуть застосовуватися, чи всі родини добровольців на зиму забезпечені дровами, чи одержать вони одяг своїх синів із запасного полку на руки тощо. І ці питання треба поставити на контроль і перевірити, як будуть здійснюватися на місцях.

Доповідню заниска вказує на зягодженість в роботі комісії, на те, що у ній працювали майори Василевський, Прокоф'єв, Ротинштейн, капітан Трофимов, старший лейтенант Немченко, два білі були додані до агітаторів, а 6 - супроводжували добровольців у запасний полк. За 40 днів була проведена велика робота. Комісія одержала 12 листів з загальною кількістю 758 відповідей про приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу.

В документі відзначаються і недоліки у цій роботі і негативні явища, які тоді допускалися, їх теж варто показати. Зокрема, "всі особи, які з'являлися в комісію, перевірялися працівниками "Смершу" на предмет виявлення сумнівних або ворожих елементів." Із 182 чол., яких комісія вилучила, 80 чол. служили в угорській армії, 16 - підозрювалися у шпигунстві. Тут наведені такі факти. Батько добровольця Юрій Орос з с.Малий Даричев доповідав, що староста села займається утиском родин добровольців, вилучив у нього все сіно, заявивши, що воно йому не потрібно, оскільки він відпустив сина в Червону армію. Все це при розслідуванні підтвердилося, і староста був усунутий із своєї посади. З питань зміцнення органів місцевої влади комісія викликала старост сіл Лавки, Нове Давидково, Буковинка, Чинадієво та інших, які не вживали заходів по наданню допомоги родинам добровольців.⁷

В роботі комісії по вербуванню добровольців заважали такі обурливі факти, як насильство і грабунки з боку окремих військовослужбовців Червоної армії, або осіб, які маскувалися під них, над місцевим населенням і зокрема навіть над родинами добровольців. Проштують із документа 2 конкретні факти: "У ніч з 13 на 14 листопада в село Софія двічі приїжджала автомашина з невідомими військовослужбовцями, які силою зброї повезли із села чотирьох свиней".

Другий факт: "В с.Лавки у ніч на 19 листопада ц.р. група червоноармійців увірвалася на квартиру до матері нашого добровольця Русинко Ганни і вимагали вина. Русинко піднесла мародерам червоного вина, побачивши це, бандити заявили, що їм потрібно не вино, а горілка. Русинко не змогла задовольнити їх вимоги. Тоді мародери по-звірячому побили Ганну, проламали їй череп і прокололи паликом плече. Була побита і її дочка. 10 мародерів-бандитів нібито були затримані і направлені в

Мукачево. Встановити правдивість цієї заяви поки не вдалося".³ І таких фактів зустрічалося й більше.

2. У фронтовому запасному полку

Всіх записаних добровольців направляли у 178 фронтовий запасний стрілецький полк для відповідної підготовки. Лише до 4 грудня 1944 р. через його підрозділи пройшло 9025 чол., у тому числі 723 дівчата і прихід їх і далі тривав. 70 відсотків добровольців - це в основному здорове покоління від 18 до 25 років. Але у доповідній записці начальника політуправління фронту про політико-виховну роботу з добровольцями у 178 ФЗСП неточно вказується, що "за даними обліку 95 відсотків добровольців зараховують себе до росіян і лише 3 відсотки до українців". Тут мова йде не про росіян, а про закарпатських русинів.

Дається також характеристика добровольців за соціальним станом. Так, більшість з них є селянами і робітниками. Про це свідчать такі цифри: за даними 1 стрілецького батальйону із 963 чол. 62 відсотки - це селяни, особливо юнаки з гірських районів Закарпатської України. Через малоземелля вони працювали на лісорозробках, лісозаводах, шосейних і залізничних шляхах, 31 відсоток складали робітники з низькою кваліфікацією і лише 6,3 відсотка - ремісники, службовці та інші. Молодих представників інтелігенції серед добровольців були одиниці.

Агітаційно-пропагандистська робота з добровольцями починалася уже з перших хвилин їх прибуття в полк. При цьому враховувалося їх короткочасне перебування в полку і значна потреба у проведенні політичної роботи серед них. При цьому використовувалися будь-які моменти їх реєстрації, збори чи перепочинку для проведення бесід, читання газет або журналів. Так, при оформленні добровольців майор Мазур провів бесіду на тему: "За що бореться Червона армія?", агітатори Яценев, Флорин і Барбаянова провели індивідуальні і групові бесіди про життя в СРСР, про перемоги Червоної армії на фронтах війни. Вони читали газети і журнали, відповідали на питання добровольців, які їх цікавили.

Вся агітаційно-пропагандистська робота в полку була спрямована на підняття якості бойової і політичної підготовки, підвищення військової дисципліни, вивчення і виконання наказу №220 Верховного головнокомандуючого Збройних Сил СРСР. З останнім документом добровольців знайомили виділені для цього

агітатори підрозділи. Особливість полягала в тому, що агітаторами були призначені воїни не з числа добровольців, а з числа підготовлених людей сержантського складу - командирів відділень і помічників командирів взводів.

З виділеними агітаторами підрозділів двічі на тиждень проводилися спеціальні заняття, на яких читалися лекції, проводилися показові бесіди. Таких семінарів з агітаторами у другій половині листопада було проведено по 5-6 занять у кожному батальйоні. При цьому було виявлено малограмотних агітаторів і замінено їх більш підготовленими. Працівники політуправління фронту провели дводенний семінар керівників політичних занять і агітаторів та інших керівників рот і батальйонів (200 чол.) із запасного полку та інших частин Свалявського гарнізону.

Під час перерви між заняттями з добровольцями були проведені бесіди на такі теми: "Наказ командира - наказ батальйону", "Про збереження військової таємниці", "Про дисципліну і внутрішній розпорядок", "Про військову присягу", а також з матеріалів 1-го з'їзду народних комітетів Закарпатської України, "Про дружбу народів" та інші. Згадуються окремі приклади добровольців з числа активістів політичних занять, аналізується їх грамотність за віковим станом. Звичайно, переважна більшість добровольців Закарпаття російської мови рідною не вивчали і не знали, тому вони не вміли по-російськи й читати і погано розбиралися в прочитаному. Іноді з цього приводу політоргани вважали багатьох добровольців неграмотними. Все це ускладнювало роботу читців, з якими проводилися значна робота безпосередньо в ротах і взводах.

Наприклад, крацій читець 2-го батальйону Гаврилю Петрович у статті із 125 слів "Танки горять", вміщеній в газеті "Сталинское знамя" за 19 листопада 1944 р., не зрозумів такі слова: "оруддя, дзот, дот, батарея, пушка, снаряд, орден". Читець Марія Потока, сказано тут, закінчила 9 класів, але у статті "Боевая смекалка" не знала значення 20 слів: зокрема таких, як "гвардия, блиндаж, смекалка, траншея" та інші. У таких умовах спочатку все треба було пояснити читцю, а потім він уже читав статтю. Крім цього, вводяться приклади, коли окремі командири погано ставилися до цієї роботи, не працювали з агітаторами.

У доповідній записці подано 20 характерних запитань, які давали закарпатські добровольці під час політичних занять,

лекцій і бесід. Серед цих питань були такі: "Чи скоро буде приєднана Закарпатська Русь до Радянського Союзу?", "Як залишитися в Червоній армії на все життя", "Які будуть піляги добровольцям Червоної армії?", "Чи можна вивчитися на офіцера?", "Якою буде в майбутньому Чехословаччина?", "Чи можна ходити до церкви?", "Чи відпустять з армії додому на свято?", "Чи скоро пойдуть добровольці на фронт?", "Чим допоможе Червоній армії США і Англія?" та багато інших.

Для інформації добровольців про події на фронтах війни їм зачитувалися зведення Радянського інформаційного бюро у клубі полка. Зведення переписувалися і розсилалися по підрозділах. Добрими читцями показали себе Іван Баник із 3-го взводу розі автоматників і першого батальйону, Дмитро Лучко, Іван Габор із 2 батальйону та інші. В полку була розгорнута і вична агітація, і пропаганда, на стінах висіли дозунги із закликами підвищувати бойову і політичну підготовку, із висловлюваннями Суворова про військову службу, із статуту внутрішньої служби, а у кімнатах були організовані фотомонтажі. В кожному підрозділі на стінах висіли географічні карти, військова присяга, гімн Радянського Союзу, різні політичні плакати.¹¹

Але і у цій справі допускалися істотні недоліки. Це стосувалося 1, 4, 6 батальйонів, де мало дозунгів із пам'ятки бійця, уривків із статуту внутрішньої гарнізонної служби. Під час читання газет багато бійців спали, розмовляли між собою, проявляли недисциплінованість. Читач Іван Сідун із села Бачево не користувався серед бійців авторитетом, тому вони попросили замінити його на Івана Андрейка. Недоліком вважалося й те, що від випадку до випадку випускалися бойові листки і роти стінгазети, хоч редактори виділені і з ними проведені наради в батальйонах. Це пояснюється тим, що раніше закарпатські добровольці ніколи не брали участі у такій роботі, не вміли писати статті в газети, а найгірше - не знали російської мови.

У доповідній записці виділена і культурно-освітня робота, яка проводилася в запасному полку. Тут діяв клуб на 400 місць, а з 13 листопада до 5 грудня 1944 р. було поставлено 60 кіносеансів, якими охоплено 23770 добровольців. У клубі демонструвалися такі кінокартини: "Суворов", "Два бійці", "Орловська битва", "Народні месники", "Битва за Україну" та інші. Оскільки для багатьох добровольців незрозумілим був зміст більшості кінофільмів, тому перед початком кіносеансу для них

виступив його роз'яснення. З інтересом добровольці дивилися фільмами "Два бійці" і "Суворов", їх живо коментували. Складовим ім фронтоний ансамбль пісні і танцю, який дав 10 концертів і окопи понад 5 тисяч бійців і офіцерів полку.

У кожному батальйоні діляли політкімнати і кутої, які були призначені культурно-освітньої роботи. Тут зберігалися книги і газети, блокноти агітатора, підшивки центральних і фронтоних газет, які використовувалися при проведенні політичних занять. Вони любили читати гумор і сатиру, окремі оповідання із журналу "Горноармійськ". Добровольці Решетар, Пинкула, Вороста із захопленням прочитали оповідання Чехова "Лошадная фамилия". Але, як сказано в документі, вони не знали російської мовної літератури, тому просили більше дізнатися фактів про російських письменників.

До речі, у доповідній записці жодного слова не сказано про те, що існують і українські книги і їх автори, але серед книг таких не було.

В запасному полку клуб проводив роботу і організував заняття і з записувачами. Добровольці вже вивчили пісні "Солнечная война", "Катюша", "Я пулеметником родився", "Прицільте" та інші. Фронтоний ансамбль надав допомогому полку у проведенні занять в підрозділах. Добровольці забезпечені папером і конвертами, щоб могли писати додому рідним листи. Була організована і допомога у написанні листів неграмотним воїнам.¹²

Не можна не згадати і про моральний настрій добровольців, про що сказано і в доповідній записці. Навпевно, доброволець Микола Марусич висловив загальну думку, коли сказав: "Червона армія визволила свою землю, але пішла звільняти і нас. Наш обов'язок - допомагати Червоній армії громити фашистів". Подібні думки висловлювали й інші закарпатські добровольці.

А ось яка загальна оцінка добровольців Червоної армії із Закарпаття: "Характерним для політичних настроїв є високе почуття національної самосвідомості, розбудженої у зв'язку з приходом Червоної армії. Русини і українці дуже пишуться, коли офіцери і сержанти говорять про національну спорідненість з ними. Показником високого політико-морального стану добровольців служать також їх виявкова дисциплінованість, слухливість. Протягом листопада майже не було порушень

дисципліни з боку добровольців, не було випадків суверечок з молодшими командирами”.

За листопад 539 добровольців одержали подяки від командирів за відмінну караульну службу, добру дисципліну і відмінну бойову і політичну підготовку. Наприклад, при перевірці знання автомата ППП заступником начальника політуправління фронту полковником Куратовим у 6 роті 2 батальйону із чотирьох добровольців троє відповіли на "відмінно" і один на "добре".

Але все це не означало, що в роботі з добровольцями не було проблем, проявів окремих негативних настроїв і аморальних явищ. Такі настрої були наслідком поганої турботи командирів і політорганив про добровольців. Однією з причин тут вважають, що у підрозділі проникли "ворожі агенти" із спеціальними завданнями, яких органи контррозвідки вилучили. До таких відносили людей, які раніше служили в угорській армії, або намагалися заховати своє минуле, зокрема з числа білоземігрантів.

Негативні настрої серед добровольців викликали і негативні факти поганої роботи вербувальної комісії. В таких селах, як Бачево і Імстичово Іршавського району, де комісії грубо порушували принцип добровільності, брали в армію людей під примусом. Іноді в армію брали людей хворих, або таких, які ще не досягли відповідної ваги. Тут йшлося про те - лиш би виконати план. Вони і створювали небажані настрої, які іноді зливалися в дезертирство.

Прочитую один конкретний факт: "25 листопада 1944 року з 1-го батальйону зтекло 11 коняків, мешканців села Імстичова Іршавського округу. Всі вони були повернені і заявили: ходили додому за тим, щоб змінити брідину, бо їм, всупереч обіцянкам, за два тижні не видавали обмундирування, а колишнє на них пляття стало брудним і вонючим. Майже всі вони заявили, що вони не добровольці”.

Всього з Імстичова мобілізували насильно 18 чоловік. Михайло Бошук з цього села сказав, що приходили солдати і забирали всіх чоловіків від 18 до 40 років”. Нам було оголошено, що всі повинні служити в Червоній армії, а на збір дали одну годину. В цей час молоді і здорові хлопці втекли в ліс, а ним довелося йти в армію”.

Такі факти, підкреслювалося в доповідній записці, одиничні і вони, як припало, відносяться до добровольців тих сіл, де nero-

тими проводили роботу вербувальники. І тут же сказано, що у новому полку на 7 грудня 1944 р. було лише 6 дезертирів і 2 випадки не прийняти присягу через хворобу і в армію їх взяли примусом”.

3. Нове поповнення в дивізіях

Після проходження політичної підготовки у 18 фронтовому стрілецькому полку Закарпатської добровольчої бригади виходили по дивізіях 18 армії 4-го Українського фронту. В новому їх прийомом, вивченням і політичною обробкою у звичайні займалися серйозно, але виявлені й такі факти, коли цим питанням приділялося мало уваги. Так, майже нікому було займатися з ними у 167 Сумсько-Київської дивізії територіальної стрілецької дивізії, бо всі політпрацівники у той час перебували на різних армійських і корпусних семінарах.

У 138 стрілецькій дивізії та її 344 полку зброя для вручення новому поповненню була погано підготовлена. На багатьох солдатиках викликали ржалчину. Зброя вручалася не в урочистій обстановці. В результаті цього один борець заявив, що "російську солдатівку" не візьме, німецька крапа і він здобуде її у бою.

В Ямпільській стрілецькій дивізії одержала поповнення добровольців у кількості 1307 чол., яке було "мобілізоване на території Закарпатської України" - доповідав начальнику політуправління фронту М.М.Прокіну підполковник Панов. Він відзначав, що "нове поповнення не зміг себе вести в бою. Під час сильного артилерійського і мінометного вогню ворога люди збираються групами, притискаються один до одного і несуть великі втрати. В 130 стрілецькому полку лише за 13, 14 листопада поранено 102 чол.

Крім нього, новому поповненню не роз'яснено, що зберігання і переказ змісту німецьких і угорських листівок розглядається як контрреволюційна пропаганда на користь ворога і ними каруються радянськими законами військового часу. Виявлялися й інші недоліки, про які доповідалося випому командуванню для взяття конкретних заходів по поліпшенню роботи.

Такі недоліки підтверджувала доповідна записка і лектора політуправління фронту підполковника Авчицькіна у жовтні 1944 р., у якій аналізувалися бойові дії нового поповнення. Він писав, що патраітив "на ряд серйозних питань, які вимагають вирішення

військової ради фронту⁸. Він звернув серйозну увагу на недолки, виявлені у II стрілецькому полку 226 стрілецької дивізії.

Тут, зокрема, сказано, що за окремим винятком мобілізовані раніше не навчали військової справи і в армії не служили. В дивізії вони були виділені в окремі батальйони, де навчались за 6 днів і відразу після цього зливалися в бойові порядки, а потім вводилися в бій. Стрілецька і тактична підготовка цього пополнення явно слаба і до того ж воно вводилося в бій при несприятливих умовах – напружених – важких боях у горах. В цих боях підрозділи дивізії зазнавали великих втрат, внаслідок чого в багатьох стрілецьких ротах залишилося "стариків" по 10-12 чоловіків⁹.

До цього варто додати і той факт, що бійці нового пополнення озброєні лише гвинтівками і карбінами, їм не дають автоматичної зброї, від чого різко знизилася вогнева міць стрілецьких рот. Крім цього багато бійців не вміли діяти з гранатою, не знали, як вести себе в бою. Стріджали не прицільно. Навчилися лише робити окопи. Автор ставить питання перед військовою радою фронту, щоб автоматична зброя була зосереджена у стрілецьких підрозділах, а не у спецчастинах і тилах і використовувалася на передньому краї у боях проти ворога.¹⁰

Отже, наша уява та наші знання про закарпатських добровольців поповнилися новими документами і новими фактами, які ширше і глибше розкривають цю, ще не повністю визначену проблему. При цьому ми бачимо і недолки та грубі помилки при вербуванні закарпатських добровольців, які допускалися у процесі роботи вербувальними комісіями. Об'єктивне висвітлення цього питання дає можливість глибше зрозуміти, у яких складних умовах відбувався перебіг політичних подій у Закарпатській Україні восени 1944 року.

1. Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО), ф. 244, оп. 2980, дело 67, л. 313-315

2. Там же, л. 314

3. Там же, л. 197

4. Там же, л. 198

5. Там же, л. 200

6. Там же, л. 315

7. Там же, л. 315-316

8. Там же, л. 300-301

9. Там же, л. 300-301

10. Там же, л. 302

11. Там же, л. 302-303

12. Там же, л. 303

13. Там же, л. 303-304

14. Там же, л. 304

15. Там же, л. 219-222